

נרז יאיר

קובץ מאמרים לחנוכה
לזכרו של עודד חמדי ע"ה

עורכים:

אריאל דוד יוסף פרחי

בשיתוף הישיבה הגבוהה "מאור טוביה"

כסלו תשע"ג

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט - מינהל תרבות - מחלקת מוסדות מחקר ומורשת
★
המשרד לשירותי דת - מחלקת עזבונות

הגהה: איתמר חדאד
עיצוב כריכה: אלעד סיון

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם בלבד

©
כל הזכויות שמורות

מכון מש"ה – לחקר משנת הרמב"ם
אתר המכון: <http://www.net-sah.org>
טלפון: 03-5351119 פקס מס' 1533-5353570
דואר אלקטרוני: halichot@zahav.net.il
ת"ד 211 קריית-אונו

בשיתוף הישיבה הגבוהה "מאור טוביה"
מצפה יריחו

תוכן העניינים

7.....	רשימת המשתתפים בקובץ
9.....	פתח דבר
13.....	קודש וחול בחנוכה ובכלל
	הרב ד"ר מיכאל אברהם
31.....	חנוכה - מזכרון ליצירה
	הרב שמעון אור
47.....	סוד השמש
	הרב צדוק אליאס
53.....	עיקרי האמונה בעידן המודרני
	הרב יעקב אריאל
59.....	נר איש וביתו
	הרב חננאל אתרוג
65.....	ברכת "שהחיינו" בחנוכה: על המצווה או על היום?
	הרב יהונתן שמחה בלס
73.....	לקחים עכשוויים מנאומי יהודה המכבי
	הרב פרופ' נריה גוטל
81.....	סוף זמן הדלקת נר חנוכה
	הרב חיים גרינשפן
91.....	קדושת החנוכה
	הרב דוד חי הכהן
95.....	נס חנוכה לאור הלכות מנורת המקדש: תשובה הראי"ה קוק
	הרב איתם הנקין

- 103.....הדלקת נר חנוכה בבית הכנסת.
הרב הרב אהרן הראל
- 109.....חשמונאים – כהונה ומלכות.
הרב יהודה זולדן
- 121....."ולך עשית שם גדול בעולמך".
הרב יצחק שלמה זילברמן זצ"ל
- 143.....תורה שבעל פה וגילויה בבית המדרש ובגבורה הלאומית.
הרב חן חלמיש
- הדלקת נרות בברכה ביום כשגורם לפרסומי ניסא
התכתבות בין הרב שמעון פרנקל שליט"א לראשון לציון
163.....הרב יצחק נסים זצ"ל.
הרב אברהם חמאמי
- 171.....השפעת המרד החשמונאי על האנושות.
הרב ד"ר שלמה טולידאנו
- 177.....מהדרין מן המהדרין.
הרב שמואל טל
- 185.....שתי דרשות לחנוכה.
הרב מאיר מאזוז
- 191.....נר חנוכה משמאל ומזוזה מימין.
הרב בצלאל נאור
- 199.....הדלקת נר חנוכה במקום הרוח.
הרב אלחנן סבתו
- 213.....סדרי התפלה בחנוכה – הלל ועל הנסים.
הרב חיים סבתו

- 225.....נס החנוכה - נס הגאולה.
הרב יעקב סבתו
- 239.....חנוכה - יופי, חן ואור.
הרב יצחק סבתו
- 255.....ייחוד, ברכה וקדושה.
הרב שבתי סבתו
- 265.....חיוב אכסנאי בנר חנוכה - שיטת הרמב"ם ושיטות הפוסקים
הרב שבתי סבתו
- 277.....הנבואה ואבני המזבח.
הרב אליצור סגל
- 285.....זמן הדלקת נרות חנוכה לאור תקנות חז"ל.
הרב ראובן סיני
- 289.....הלכות חנוכה בימים ההם ובזמן הזה.
הרב ד"ר חננאל סרי
- 301.....מקורות מדורת חנוכה.
הרב צפניה ערוסי
- 311.....מצוות הדלקת נר חנוכה (=אור היהדות) רק סמוך לשקיעה.
הרב ד"ר רצון ערוסי
- 319.....מאור חנוכה.
הרב דוד פוטש
- 323.....הידור מצוה בנר חנוכה.
הרב אליקים צדוק

- 329.....סדר הדלקת נרות חנוכה.
הרב אהרן קאפח
- 341.....היכן מסכת חנוכה?
הרב אברהם קוסמן
- סיבות ערך הגבורה הפיזית והצבאית במשנת הרב קוק -
353.....האם הרב צבי יהודה היה יותר "ימני" מאביו הראי"ה קוק?
הרב ד"ר ארי יצחק שבט
- 395.....אלכסנדר מוקדון וזקני הנגב.
הרב יצחק שוראקי
- הנצטווינו בתורה לחוג את החנוכה?
409.....עיון בכתבי רב סעדיה גאון ובפולמוסו.
הרב ד"ר יהודה צבי שטמפפר
- 427.....על נסיך ועל נפלאותיך ועל ישועתך.
הרב יהושע שפירא
- 437.....זריזות ויראת שמים (ברקי מחשבות מתוך לימוד נתיב הזריזות למהר"ל).
הרב ראובן ששון
- 443.....פניהם יזהירו כזוהר הרקיע - שירי הללות לכבוד התלמידים
ד"ר יהודה עמיר
- 445.....חברים כותבים.

הנצטווינו בתורה לחוג את החנוכה? עיון בכתבי רב סעדיה גאון ובפולמוסו

הרב יהודה צבי שטמפפר

הקדמה

חלק א

רס"ג, הקראים ומקורו של חג החנוכה

חלק ב

חנוכה מן התורה - מניין?

חג החנוכה - מצוות עשה

"התבונן והתפלא", ביקורת הרמב"ם על גישת רס"ג

סיכום

חלק ג

נוסח אחר של הקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס - מקור ותרגום

הקדמה

חג החנוכה עמד בפולמוס בין יהודים בימי הביניים. במחנה האחד עמדו הקראים שכפרו במסורת חז"ל ולא קיבלו את החג בשל היותו תקנת חכמים, ובמחנה האחר עמדו הרבנים בהנהגתו של רב סעדיה גאון (להלן: רס"ג) שהעלו על נס את המסורת והדגישו את חשיבותה. הגם שחג פורים אף הוא מתקנת חכמים, קיבלוהו הקראים משום שהוא מוזכר בתנ"ך, אך את חג החנוכה דחו. רס"ג, גדול הלוחמים בקראים, יצא להגנת המסורת ופרסם בכתביו רמזים שמצא לחג מן התורה. הוא אף הרחיק לכת ומנה את חנוכה בין תרי"ג מצוות שנצטוו ישראל. אולם גישה זו גררה ביקורת כלפיו מתוך המחנה הרבני דווקא, והרמב"ם התבטא בחריפות כלפיה. שנים עברו, המחנה הקראי נחלש ונדחק לשוליים, ועם שקיעת הפולמוס הקראי נשכחה הפרשייה ושקעה לתהומות הנשייה. רק התבטאויותיו הקשות של הרמב"ם נותרו כמו תלויות באוויר, כשאינן בידינו רמז למושא המחלוקת, ובלי דעת כלפי מי ומה הדברים אמורים. כך היה, עד שהתגלו גניזות קהיר, ומבין דפיהן הפליג נחשף לו אט אט הסיפור. מאמר זה יעסוק, אם כן, במחלוקת הקראים עם הרבנים על אודות חג החנוכה ובשיטתו המיוחדת של רס"ג, כפי שעולה מן הגניזה. נציג קטעי גניזה שפורסמו לצד מקורות חדשים ונתחקה אחר מהלך העניינים.

חלק א

רס"ג, הקראים, ומקורו של חג החנוכה

רס"ג התייחס למחלוקת עם הקראים בהקדמתו למגילת אנטיוכוס,¹ וכך כתב:²

הסיבה אשר בגללה השתדלתי בקביעתה, היא שאני ראיתי רבים מן האומה מודים בה, ואינם נותנים לב על אמיתת סיפורה היאך היה והסיבה לכך, **עד שמקצתם מכחישים אותה...** לפיכך חייבני הדבר הזה לספחה כספר, ואקבע אמיתתה למתעניינים שלא יחדלו מלספרה, והוכחה נגד הדוחים אותה **ומסרבים לקבלה**, ואיעזר בה' ואקדש שמו לפני כל פעולה...

כנגד הקראים שכפרו בסמכות המסורת של חז"ל, בא רס"ג להוכיח שנס הניצחון של המכבים על היוונים רמוז בתורה שבכתב, והסביר:³

* אני מודה לרבותי בשיבת ברכת משה, הרב חיים סבתו והרב יצחק שילת, שקראו את המאמר טרם פרסומו. בחלק מן הרעיונות המובאים כאן דנתי לפני פרופ' ירחמיאל ברודי, רבי המובהק בתורתן של גאונים, ובקורתו סייעה לסילוקן של מחשבות בוסר או להבשלתן. גם ידידי הרב משה גרוס היה לי לאוזן קשבת וידיעותיו היו לי לעזר. גב' אפרת גרוס, אשת חבר, סייעה להיטיב את לשון המאמר. תודתי להם על כך.

1 המקור הערבי של הקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס (או: מגילת בני חשמונאי) פורסם לראשונה בתרגום אנגלי על ידי אטלס ופרלמן לפני כשבעים שנה (S. Atlas & M. Perlman, 'Saadia on the Scroll of the Hasmonaeans', *PAAJR*, 14 [1944], pp. 1-23). כשנתיים לאחר מכן פרסם רוזנטל שינויי תעתיק על פי רשימות שהכין, וכן כלל בפרסומו הצעות תרגום חלופיות באנגלית (F. Rosenthal, 'Saadyah's Introduction to the Scroll of the Hasmonaeans', *JQR*, 36 [1945-1946], pp. 297-302). עם זאת, רוזנטל לא שב לעיין בכתב היד כדי להכריע איזה תעתיק עדיף (כפי שהעיד במאמרו, עמ' 299). בשנת תשמ"א פרסם הרב קאפח את הטקסט הערבי בתרגום עברי (הרב יוסף קאפח [מתרגם ומהדיר], דניאל: עם תרגום ופרוש רבנו סעדיה בן יוסף פיומי ופרוש רבי תנחום הירושלמי וחלק הדקדוק למהר"ץ כולל גם את מגילת בני חשמונאי [מגילת אנטיוכוס], ירושלים תשמ"א). במהדורתו (עמ' רכב, סוף הערה 8) ציין הרב קאפח, שלא עיין בכתב היד והוא נאלץ לסמוך על תעתיק שנעשה על ידי אחר, ולא פירט את זהותו. השוואת המהדורות מלמדת, שהרב קאפח העתיק את המקור הערבי ממאמרם של אטלס ופרלמן, ולא עמד לפניו מאמרו של רוזנטל. יצוין שכל המחברים הנ"ל לא פירטו מה מספר המדף של כתב היד, וכך היה הרב קאפח מנוע מלהשיג צילום ומלקרוא מהמקור. נוסח אחר של הקדמת רס"ג פרסם סימון הופקינס (S. Hopkins, *A miscellany of literary pieces from the Cambridge Genizah collectios: a catalogue and selection of texts in the Taylor-Schechter Collection, Old Series, box A45, Genizah series, 3*, Cambridge 1978, pp. 50-53). הופקינס פרסם צילום של כתב היד (T-S A45.15), תעתיק המקור בערבית יהודית, תרגום אנגלי, ביבליוגרפיה של פרסומים קודמים וכן ציין את מספר המדף של כתב היד שבו מופיע הנוסח המוכר של ההקדמה (T-S 8K17.33). במאמר זה אצטט ממהדורתו של הרב קאפח, וההפניות למספרי עמודים יהיו על פי מהדורה זו. סטיית מתרגומו בציון העניין בהערת שוליים, במקום שבו עמד לפניו תעתיק משובש. הנוסח האחר של ההקדמה לא פורסם עד כה בעברית, למיטב ידיעתי, על כן הוא מוגש לקורא בסוף המאמר.

2 עמ' רכא.

3 עמ' רכב.

מצאתי ראשונה משה רבנו עליו השלום הבטיח לבני לוי כי ה' עתיד להנחילם נצחון על אויביהם, ויהיה להם בכך כיבוש גלוי כאמרו "פָּרַךְ ה' חֵילוֹ" וכו' (דברים לג, יא)... וכאשר הושג לי דבר ה' אשר נאמר על ידי משה שיהיו לבני לוי קמים ומשנאים, ושה' ימחץ מתניהם, הכוונה בכך שהוא יכניעם לפנייהם וישמידם, **חקרתי בכל המאורעות הכתובים והמקובלים ובדקתי אם אמצא בהם מאורע שבני לוי נלחמו באיזו מלחמה או כיבשו כיבוש, ולא מצאתי כי אם שיהיה בשלטון היונים**, לפי שמקובל באומה כי חמשה אנשים מהם נקראים בני מתתיה המכונה חשמונאי נלחמו במלך ממלכיהם שהיה נקרא אנטיוכס, ונצחוהו והכניעוהו, ועמדה המלכות בידם מאתים ושש שנים, אז ידעתי כי זהו אשר קדם בדברי משה.

לדברי רס"ג, יש בתורה נבואה על ניצחון המכבים, והיא כלולה בברכתו של משה רבנו לשבט לוי. הפסוק: "ברך ה' חילו" וכו' (דברים לג, יא) עוסק באירועי הניצחון ובתבוסת היוונים בידי שבט לוי. להלן נשוב לעיין בדברי רס"ג, אך יש לציין שיסוד הדרשה נמצא במדרש בראשית רבה:⁴

לוי כנגד מלכות יון - זה שבט שלישי, וזו מלכות שלישית, זה אותיותיו משולשין, וזו אותיותיה משולשין... אלו מרובים באוכלסין, ואלו מועטין באוכלסין. באו מרובים ונפלו ביד מועטין. באי זו זכות? **מברכתו של משה, שאמר: "מחץ מתנים קמיו" (דברים לג, יא). ביד מי מלכות יון נופלת? ביד בני חשמונאי שהם משל לוי.**

לכאורה, טענה מוחצת טען רס"ג כנגד הקראים משום שזוהי הוכחה "לשיטתם". אתם, כך טען רס"ג, כופרים בתורה שבעל-פה ובמסורת חכמים, ומשום כך אתם דוחים את קיומו של החג. עם זאת, אתם מגדירים עצמכם כדבקים בכל הכתוב בתורה שבכתב, והנה לכם ראיה שאף משה רבנו ע"ה רמז לחג החנוכה בתורה. מעתה נשמטה כל טענה ואנוסים אתם להודות בקיום החג. רס"ג כיוון את חציו נגד הקראים, כפי שכתב בהקדמתו, ומפני שכפרו במסורת חז"ל לא היה יכול להפנות את הקורא למדרש חז"ל בבראשית רבה האומר את הדברים באופן מפורש. משום כך, בחר רס"ג להוכיח את דבריו בדרך ההיגיון הפרשני, וכתב: "בדקתי אם אמצא בהם מאורע שבני לוי נלחמו באיזו מלחמה או כיבשו כיבוש, ולא מצאתי כי אם שיהיה בשלטון היונים". אמור מעתה: יסודותיו של החג נעוצים בתורה שבכתב, ניתנו למשה בנבואה מפי ה', ורק הובנו ופותרו על ידי חז"ל בעת התרחשות המאורעות בפועל בזמן מלכות יוון.

הקראים הגיבו בדרכם לטענות שמעלה רס"ג. לשמחתנו, שמרה הגניזה גם את הפרשנות הקראית לפסוקים אלה, ובעזרתם נוכל להבין טוב יותר את הפולמוס בכלל ואת דברי רס"ג בפרט. נפתח בפרשנותו של הקראי יעקב אלקרקסאני, בן דורו של רס"ג.

4 מהדורת תיאודור-אלבק, כ"ו, פרשת ויחי, פרשה ק. דברי רס"ג אינם זהים לדברי המדרש אך נראה שהם מיוסדים עליו.

בפירושו לתורה המכונה פתאב אלריאץ' ואלתדאיק (ספר הפרים והגנים) כתב קרקסאני (בתרגומי):⁵

"מחץ מתנים קמיו": כמו שעשה בקרח ועדתו, כאשר קמו כנגד משה ואהרן - חלקם עלו באש, ובלעה האדמה את חלקם. וכמו כן שאול בהורגו את הכהנים. וכמו כן עזיהו, כאשר חפץ להיות במקומם ורצה להקטיר בידו, אזי הוכה בצרעת, ונשאר כך מחוץ למלכות עד יום מותו, כמו שאמר: "וינגע ה' את המלך ויהי מצרע עד יום מתו וישב בבית החפשית" (מלכים ב' טו, ה).

למול דברי רס"ג, שפירש כי הקמים על בני לוי המה היוונים, פירש קרקסאני כי הקמים על בני לוי הם קורח ועדתו, שאול, עוזיהו והדומים להם.

גם הפרשן הקראי הירושלמי, יפת בן עלי, שחי בדור שלאחר רס"ג הולך בדרכו של קרקסאני בכתבו (בתרגומי):⁶

ובמה שאמר "מחץ מתנים קמיו", מתכוון לכל מי שקם כנגדם ונוהג באיבה כלפיהם ומבקש ליטול מדרגתם, כמו קרח ועזיהו.

ומה שאמר "ומשנאיו", מתכוון לירבעם ולשאר מלכי ישראל אשר דחו את שבט לוי ובחרו לעצמם כהנים משאר השבטים, כמו שאמר: "כי הזניחם ירבעם ובניו מכהן לה" (דברי הימים ב' יא, יד), ואמר: "וישב ויעש מקצות העם כהני במות" (מלכים א' יג, לג).

יפת מקבל את פרשנותו של קרקסאני. הוא מזכיר את הקמים כנגד שבט לוי, קרח ועוזיהו, ומוסיף עליהם את מלכי ישראל, אשר ביקשו להוריד את השבט ממדרגתו ובחרו כהנים משאר השבטים. והנה, אך לפלא שיסוד לפרשנות קראית זו מצוי כבר בחז"ל, ואלו דברי הספרי (דברים, פסקה שנב):⁷

"מחץ מתנים קמיו", שכל מי שמעורר כנגדו על הכהונה מיד נופל.

דבר אחר, "מחץ מתנים קמיו", זה קרח,

"ומשנאיו מן יקומון", זה עוזיהו.

5 במקור הערבי (RNL Yevr.-Arab. I:4531): מחץ מתנים קמיו כאלדי פעל בקרח ושיעתה אלדי למא קאומו מוסי והרון אחתרק בעצ'הם ובלעת אלארץ' בעצ'הם וכדלך שאול פי קתלה ללכהנים וכדלך עזיהו למא ראם אן יכון פי מוצ'עהם וארד אן יקתר בידה צ'רב אלאצרת פמכת פיהא כארג ען אלמלך אלי אן מאת קק' וישב בבית החפשית.

6 במקור הערבי (BL Or. 2479 fol.136): וקו' מחץ מתנים קמיו יריד בה כל מן קאומה ונאצבה וטלב אן יאכד רתבה מתל קרח ועזיהו וקו' ומשנאיו ישיר בה עלי ירבעם וסאיר מלכי ישראל אלדי רפצ'ו בשבט לוי ואתכדו להם כהנים מן סאיר אלאסבאט כקו' כי הזניחם ירבעם ובניו מכהן ליוי וקאל וישב ויעש מקצות העם כהני במות.

7 הפרשן הקראי ישועה בן יהודה, תלמידו של לוי בן יפת, אף מצטט את דרשת הספרי כלשונה (בשינויי נוסח) בפירושו התורה שלו על אתר (RNL Yevr.-Arab. I:2079).

בכתבי לעיל 'פלא', פוונתי לקושי המתעורר בפרשנותו של רס"ג. דבר רגיל הוא שצדדים בוויכוח מדגישים את הראיה לשיטתם דווקא. משום כך, הדגישו הקראים בפירושיהם על אודות הקמים כנגד שבט לוי את קורח ועוזיהו, והתעלמו מהיוונים. באופן זה תמכו בשיטתם המתנגדת לחנוכה והתעלמו מהראיות הסותרות לשיטתם. אפשר היה לומר, שמסיבה דומה הדגיש רס"ג את היוונים, ולא הזכיר את קורח ועוזיהו, שהרי ביקש להדגיש את עניין החנוכה דווקא. אולם מן התימה הם דבריו של רס"ג: "ולא מצאתי כי אם שיהיה בשלטון היונים", מפני שהספרי הביא את עוזיהו ואת קורח בפירושו.

אפשר שקושי זה הביא את רס"ג לתמוך את פירושו בעזרת פסוקים מספר דניאל, בהמשך דבריו בהקדמה למגילת אנטיוכס: "וחיזק את זה אצלי מאמר משה 'מִחֶץ מִתְּנִים קָמִי' מכלל כל האברים, והוא שאני מצאתי מלכות יון משולה באותו האבר". הדברים באים בקצרה וקשים מעט להבנה, אולם הם באים רווחים בנוסח אחר של הקדמת רס"ג:⁸

אם כן, אנו יודעים שמשה רבינו רמז אליהם (ליוונים) בלבד, וכמו יאמת זאת מה שאמר "מתנים קמיו" ואינו אומר "מחץ ראש קמיו" כדוגמת: "מחצת ראש מבית רשע" (חבקוק ג, יג), וכן: "מחץ ראש על ארץ רבה" (תהלים קי, ו), וזה מפני שהיוונים הם הנרמזים כאן, מפני שהם המלכות השלישית. ואכן נמשלה המלכות הזו באיבר הזה, כלומר המותן.⁹

הווי אומר, המלחמה ביוונים רמוזה לאו דווקא במילה "קמיו" אלא במילה "מתנים". ודוק, שאר המופעים של פעולת המחץ בכתובים מכוונים לראש. וכן הדין נותן, שהרי מחיצת הראש גורמת למפלה מיידית של האויב. מחיצת המותן כאן משמשת, אם כן, באופן סמלי ורומזת למושא הנמחץ, האומה היוונית שנמשלה למותן. 'מִחֶץ מִתְּנִים קָמִי' מתפרש, אפוא, במשמעות 'מחץ את המתניים (קרי: את היוונים) אשר קמים עליו'.

עתה נשוב לעיין בהוכחתו של רס"ג בנוסח הרגיל של ההקדמה למגילת אנטיוכוס, שיוון נמשלה למותן:

לפי שנבוכדנצר ראה ארבע הממלכות בצורת גוף אחד, והיה הנמשל בראש שבו הוא יצוק מזהב והיא מלכות בבל, והוא דבר הנביא: "הוא צִלְמָא רֵאשָׁה דִּי דִּהַב טִב" (דניאל ב, לב), ואחר כך אמר לו הנביא: "אַנְתָּהּ הוּא רֵאשָׁה דִּי דִּהַבָּא" (שם, לח).

והיה הנמשל ממנו לחזה ולזרועות שני יצוקים מכסף - מלכות פרס. והוא אמרו: "תְּדוּהִי וְדִרְעוּהִי דִּי כֶסֶף" (שם, לב). ואמר לו דניאל: "וּבְתִרְךָ תִּקְוִם מַלְכוֹ אַחֲרֵי אֶרֶץ מִנְךָ" (שם, לט).

8 ראה לעיל, הערה 1, והטקסט המובא בסוף המאמר.

9 לפירוש זה כיוון מדעתו הרב קאפח בהערתו למהדורתו על אתר, הערה 12: "כלומר שדחד (צריך להיות: שייחד, יצ"ש) את המתנים מכל האברים".

והיה הנמשל ממנו לבטן ולירכים, שני הניתכים מן הנחושת - מלכות היוונים, כאומרו: "וּמִלְכוֹתַיִתָּא אֲחֵרֵי דִי נִחְשָׂא דִי תִשְׁלַט בְּכָל אֲרָעָא" (שם).

ואקצר במקום זה מלהזכיר הממלכה הרביעית,¹⁰ לפי שאין במאמר זה צורך המכריח לכך. יתר על כן, אניח גם לסיבת הדימויים¹¹ השונים בשלוש הממלכות הללו ואסב נקודת הדיבור על היוונים.

ואומר, מכיון שנמשלו בבטן, הרי מכאן בלי ספק שכבר נמשלו במתנים, הנקראים 'מתנים קמיו', היוונים דוקא. והנה מה שנשא את המשל למשה במתנים שהם באחורים, ובדברי דניאל בבטן שהוא מן הפנים, הנה זה מדקדוקי העיון הזה וענפיו, ואין לו מקום במאמר זה אלא בספר דניאל.

רס"ג רומז לדיון שלו בפירושו לספר דניאל, שבו הוא עוסק בחילופי היחס לדיון - מתניים אצל משה ובטן אצל דניאל. את הסברו שבספר דניאל אין בידינו, אך אנו מוצאים ביאור בנוסח השני של הקדמתו:

וכיוון שבעל הכוחות של החלק השלישי הזה הוא המותן - התייחס משה אליו, מכיון שעליו נסמכים.¹²

אם כן, בחזון ארבע המלכויות שבספר דניאל נמשלה יוון לבטן ולירכיים. בברכת משה אנו מוצאים את הדימוי של המותן, שהוא, לדעת רס"ג, צורה אחרת של התייחסות לאותו פלג גוף, כלומר למלכות יוון. מכאן שהכתוב בברכת משה: "מחץ מתנים קמיו" - רומז לדיון דוקא, ואין מקום לפרש שהוא מתייחס לקורח ולעוזיהו או לכל דמות אחרת. עלינו להעדיף, אפוא, את דרשת בראשית רבה על דרשת הספרי.

מעניין לראות כיצד שני הצדדים בוויכוח מפרשים את סוף הפסוק בברכת משה ללוי, כל אחד לפי שיטתו. הקשר בין המילים בכתוב "ומשנאו מן יקומון" אינו ברור. מילת הקישור 'מן' משמשת בדרך כלל מילת יחס המורה על התרחקות,¹³ אך מהי משמעותה כאן? רס"ג נדרש לבעיה זו ומבאר:¹⁴

- 10 בגרסה השנייה של ההקדמה (המובאת בסופו של מאמר זה) פירש רס"ג, שהמלכות הרביעית היא מלכות הרומאים (הביזנטים) והישמעאלים גם יחד: "ורומא וערב בשוקיים וברגליים כמו שאמר: 'שְׂקוּהִי דִי פְּרָזֶל רְגְלוֹהִי מְנַהֵן' (כתיב: מנהון, ובכתב היד: מנהן, וכן בסמוך) דִי פְּרָזֶל וּמְנַהֵן דִי חֶסֶף' (דניאל ב, לג)".
- 11 כאן סטיתי מתרגומו של הרב קאפח משום שעמדה לפניו העתקה משובשת, ולאחר עיון בכתב היד הלכתי בעקבות רוזנטל (לעיל, הערה 1) שקרא: "(ב)ל אדע איצ'א תעליל הדא אלתמת'יליאת" וכו'.
- 12 במקור הערבי: פלמא כאן אלקוי מן הדא אלקסם אלתאלת הו אלמתן נסב אלנבי אליהא אד הו אלמעטמד עליהא.
- 13 התרחקות ממקום, מאדם או מאירוע, כמו: "ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה" (בראשית כח, י), וכן: "וישב גדעון בן יואש מן המלחמה" (שופטים ח, יג) וכו'. לפירושי המילים 'מן' ו'תקומה' ולשימושים בהן בלשון המקרא נעזרתי במנחם צבי קדרי, מילון העברית המקראית, רמת גן תשס"ז, ערכים 'מן' ו'קום'.
- 14 על פי הנוסח המובא בסוף מאמר זה.

ואשר למה שאמר "ומשנאיו מן יקומון", זה מוכיח לנו שלאויבים לא תהיה עוד מלכות, לאחר שה' ינחיל ניצחון לכהנים עליהם, כמו שאמר בספר שלהם:¹⁵ "מעדנא דנא לא הוה שום למלכות יון".

לפי פירוש רס"ג, מילת היחס 'מן' משמשת כאן בהשאלה להתרחקות מפעולה. שימוש כזה אנו מוצאים לדוגמה בכתוב: "וימאסך ממלך" (שמואל א' טו, כג), כלומר, שלא תהיה מלך. על זו הדרך, "ומשנאיו מן יקומון" משמעו משנאיו לא יקומון, וכאילו ראש הכתוב מוסב גם על סופו: "מחץ... משנאיו" באופן שלא תהיה להם תקומה.

תקומה כאן מתפרשת על ידי רס"ג במשמעות של התמדה והמשכיות, כמו בכתוב: "ועתה הנה ידעתי כי מלך תמלוך וקמה בידך ממלכת ישראל" (שמואל א' כד, כ), לאויבים אלה, אם כן, לא תהיה המשכיות. והנה, לפי זה מובן מדוע רס"ג דוחה את הפירוש המזהה את מלכי ישראל או את עוזיה כאויבים הנרמזים כאן, שהרי אי-אפשר לומר עליהם שנחלו מפלה ללא המשכיות. עוזיהו אמנם הורחק ממלכותו, אך בנו מלך במקומו ושושלת בית דוד לא ניתקה. גם בני קורח לא מתו¹⁶ ועוד זכו לעמוד על הדוכן,¹⁷ ואף מלכי ישראל שדחו את שבט לוי, זכו להעמיד מלכים אחריהם לפחות לזמן מה. השונא היחיד שלחם בשבט לוי ונכרת, הוא השונא היווני, ומכאן ראייה ניצחת לשיטת רס"ג, שהכתוב מרמז על מלחמת החשמונאים ביוונים, ותו לא.

כנגד פירוש רס"ג, פירשו הקראים באופן אחר את סוף הפסוק. כך כתב יפת בן עלי (בתרגומי):¹⁸

ומה שאמר 'ומשנאיו' - מתכוון לירבעם ולשאר מלכי ישראל, אשר דחו את שבט לוי ובחרו לעצמם כהנים משאר השבטים... ואמר 'מן יקומון' - מפני שמלכי ישראל עמדו מן השבטים הרבה כידוע.

יפת התמקד בצורת הריבוי של 'משנאיו' ושל 'יקומון', וטען שהדבר בא ללמדנו שהרבה משנאים קמו לשבט לוי.¹⁹ נראה שלגבי דידו, 'משנאיו' ו'יקומון' רומזים על אותן קבוצות מתנגדים, ואם כן, המילית 'מן' באה כאן במשמעות של מ"ם הביאור, כלומר,

15 מגילת בני חשמונאי, מהדורת הרב קאפח (לעיל, הערה 1), פס' סו.

16 במדבר כו, יא.

17 ראה במדבר רבה, פרשה יח.

18 לעיל, הערה 6. במקור הערבי: "וק' ומשנאיו ישיר בה עלי ירבעם וסאיר מלכי ישראל אלדי רפצ'ו בשבט לוי ואתכדו להם כהנים מן סאיר אלאסבאט... וקאל מן יקומון אד כאנת מלכי ישראל קאמת מן אלאסבאט כתירה עלי מא הו מעלום".

19 העיר לי הרב כרמיאל כהן, שאולי יפת מדגיש את עניין ריבוי הקמים, כי רצה לצאת כנגד הספרי שהובא לעיל, אשר דרש את 'משנאיו' כרומז לעוזיה.

המשנאים אשר קמים. כך, כנגד פירוש רס"ג, מציג יפת פירוש חלופי שמתיישב גם הוא על דרך הפשט.²⁰

עולה, אפוא, לפי דברי רס"ג בהקדמתו למגילת אנטיוכס, שמשם רבינו, עליו השלום, ניבא על מפלת היוונים ביד בית חשמונאי הכהנים, ונבואה זו נקבעה בברכת משה שבפרשת וזאת הברכה. רס"ג הדגיש בפירושו, שהכתוב מכוון אך ורק למאורע זה ולא לכל מאורע היסטורי אחר, ופירוש זה מוכח מכך שהמותן האמור כאן, מסמל את יוון בחזון המלכויות שבספר דניאל. ראייה נוספת היא שהכתוב מדבר על מפלה גמורה של האויב באופן שאין לו המשך ותקומה, וכך היה רק בימי החשמונאים. בחז"ל מצויים גם פירושים אחרים, ומסתבר שרס"ג דחה אותם מכל וכל, אף מבלי להזכירם, כחלק ממלחמתו בקראים, וכמו שכתב במפורש, שמטרתו היא "הוכחה נגד הדוחים אותה (את מסורת החנוכה) ומסרבים לקבלה". מנגד, ראינו שהקראים בחרו להציג דווקא את פירושי הכתוב המתאימים והנוחים לעמדתם. במישור הפרשני שני הפירושים מתיישבים בדרך הפשט ולשניהם מקורות בחז"ל, כל צד הדגיש את הראיות לשיטתו.²¹

חלק ב

חנוכה מן התורה מנין?

אחת השאלות הקשות ביחס לכתביו של רס"ג היא, כיצד נדע מה באמת חשב רס"ג ומה נכתב כתשובת המינים, כדי לדחות באמת הבניין או בקש את טענותיהם של הקראים. הפולמוס בחלקו הראשון של המאמר ניטש בתחום הפרשני, אולם רס"ג יישם את המסקנות בתחום ההלכתי, ומנה את חג החנוכה כאחת מתרי"ג מצוות עשה. האם עשה זאת נגד הקראים? ואל יהא הדבר מוזר בעיניך, שכבר תירץ כך הרמב"ם קושיה על רס"ג בעניין קידוש החודש, שלדברי רס"ג נעשה בעיקרו על פי חשבון אסטרונומי,²² לעומת הראייה שהיא משנית. וכן כתב הרמב"ם:²³

ואני מתפלא על אדם שמכחיש ומתוכח בדבר הברור... ואיני חושב שהאומר כן מאמין בכך, אלא היתה מטרתו בדבר זה לנגח את יריבו באיזו צורה שתהיה שלא בצדק או בצדק, כיון שלא מצא מפלט מלחץ הוֹכָחָה.

20 השווה לפירושו של האבן עזרא, שחי דור לאחר יפת, וכתב (על אתר): "מן יקומון - מן אשר יקומון עליהם, כמו לים מכסים". וראה בפירושו לפסוק "כָּמִים לַיָּם מְכַסִּים" (ישעיהו יא, ט): "כמים - תחסר מילת אשר" וכו'.

21 השווה לפירושו של רש"י על אתר, אצלו דרים שני ההסברים בכפיפה אחת: "מחץ קמיו מכת מתנים, כענין שנאמר 'וּמִתְּנִיָּהֶם תְּמִיד הִמְעָד' (תהלים סט, כד), ועל המעוררין על הכהונה אמר כן. דבר אחר, ראה שעתידין חשמונאי ובניו להלחם עם היוונים והתפלל עליהם, לפי שהיו מועטים י"ב בני חשמונאי ואלעזר כנגד כמה רבבות, לכך נאמר: 'ברך ה' חילו ופעל ידיו תרצה'".

22 לדברי רס"ג ראה: הרב יוסף קאפח (מתרגם ומהדיר), פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"א, עמ' עב.

23 פירוש המשנה לרמב"ם, ראש השנה ב, ז.

רס"ג, לפי דברי הרמב"ם, לא האמין באמת במה שכתב בעניין קידוש החודש, אלא מלחמתו בקראים אילצה אותו להציג דברים בצורה אפולוגטית. אולי לא כל הדרכים כשרות (חשב לעצמו רס"ג, לפי הסבר זה), אבל אין מנוס מלנקוט באמצעי הערמה. הרמב"ם נקט לעתים תכסים כזה בעצמו, כפי שהעיד בהקדמתו למורה הנבוכים.²⁴ לענייננו, עולה לפי שיטה זו, שאין להלוך בעיניים עצומות אחר דברי רס"ג, ובכל מקום שבו רואים את עשן המלחמה בקראים מיתמר בעוז, יש לחשוך שמא תכסים לפנינו. כיוון שראינו לעיל שניטשה מערכה על מקומו של חג החנוכה ביהדות, בין הקראים לרבנים, אפשר שרס"ג העצים את מקומו של החג וקבעו כחג מהתורה כתשובת המינים. גישה כזו לדברי רס"ג אימצו גם חכמים בני זמננו,²⁵ אולם יש לנקוט בה משנה זהירות,²⁶ שהרי בכך אפשר לקעקע חלקים ניכרים בתורתו של רס"ג, אחר שמלחמתו בקראים נערכה בכמה חזיתות. לשם כך נעיין בדברי רס"ג וננסה להבין את שיטתו.

חג החנוכה - מצוות עשה

עד עתה היו הדברים סתומים, מפני שבידינו היו רק ספרי המצוות של רס"ג שכתב בצורת פיוט עברי.²⁷ שני פיוטים כאלה פורסמו בסידור רס"ג, והיו לפני עיניהם של חכמי ישראל בדורות האחרונים, אך עתה אנו זוכים בספר המצוות השלם בערבית-יהודית מן הגניזה,²⁸ וספר זה שופך אור על הסוגיה.

- 24 ראה בעיקר הסיבה החמישית והשביעית המובאות בסופה של ההקדמה.
- 25 וראה מה שכתב בלידשטיין בעניין דומה: יעקב בלידשטיין, עיונים במחשבת ההלכה והאגדה, באר שבע תשס"ד, עמ' 144: "התגובה המסורתית של הגאונים הוכתבה, למעשה, על פי כללי המשחק שקבעו קראים. נתקבלה ההנחה היסודית, כי רק השמימי-אלקי הוא קדוש, לגיטימי ומחייב. כנגד ההתקפה הקראית שטענה כי המסורת הרבנית כולה אינה שמימית, נותר לגאונים רק לענות כי המסורת שלהם היא אכן שמימית, על כל הדוחק הכרוך בטענה זו במובנה הפשטני".
- 26 ראה לדוגמה מה שכתב יוסף דוד, 'ידיעת דבר האל: טעות, היקש, זכרון ומסירה בספרות הגאונים וחכמי ספרד הראשונים', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית תשס"ה, עמ' 125-124: "תפיסה זו (של בלידשטיין ואחרים) משקפת את הנטיה המחקרית להפריז בכוחו המכונן של הפולמוס הרבני-קראי ולהציג את העמדות שננקטו על ידי באי הצדדים כנגזרות מהפולמוס... התנגדותו של רס"ג להיקש לא בהכרח נבעה מהצורך להגן על המסורת אלא מתוך תפיסה מגובשת ושיטתית של ההלכה".
- 27 ראה: Y. Zvi Stampfer, Sifre Mizvot, in: Norman A. Stillman, et al (eds.), Encyclopedia of Jews in the Islamic World, Leiden & Boston 2010
- 28 הספר עתיד לראות אור בתרגומו של הרב נסים סבתו ובהערותיו של הרב חיים סבתו, על ידי המרכז לחקר התרבות הערבית-היהודית וספרותה שעל יד מכון בן צבי. ראה על כך: הרב חיים סבתו, 'האם הכיר הרמב"ם את ספר המצוות השלם לרס"ג?' "מברכת משה: קובץ מאמרים במשנת הרמב"ם לכבודו של הרב נחום אליעזר רבינוביץ ראש ישיבת 'ברכת משה' במעלה אדומים", צבי הבר וכרמיאל כהן (עורכים), מעלה אדומים תשע"ב, א, עמ' 757. אני מודה לד"ר דוד סקליר, ראש המרכז, על הרשות לכלול כאן ציטוטים מן החיבור.

בפיוט של רס"ג, המכונה גם 'אזהרות', כתב:²⁹

וערוך נר חנוכה עד שמינית,

עד זאת זכרון בספר ונוסף חוק עלי תוכנית

לקיים את אגרת הפורים הזאת השנית.

רס"ג מונה מפורשות את חנוכה ואת פורים בתרי"ג מצוות התורה. כך גם במניין המצוות שחיבר רס"ג בצורת פיוט:³⁰

ירחי עיבור ופסח שני ושמחת החגים למלאת /

כתב זאת רמז מגילה ונר ימי חנוכה עד כלות.

כלות שש שנים תשמט הארץ...

לענייננו חשובה השורה האמצעית שבציטוט - לאחר פורים הוא מונה את חנוכה³¹ ומציין "עד כלות". הרב קאפח והר"י פערלא סברו, שרס"ג רמז למקור בתורה בעניין "ביום כלות משה",³² אך אפשר גם שלצורך החריזה והחיבור לשורה הבאה פִּיט כך, בלי לרמוז למקור בתורה - כפי שעשה בכמה מצוות.

והנה, לאחרונה זכינו לדבריו המפורשים של רס"ג, וכך כתב בספר המצוות בעניין מצוות פורים וחנוכה:³³

וכללה המסורת³⁴ שיהיה יום שיושיענו מבן עמלק ויקבעוהו חג: "(ויאמר ה' אל משה) כתב זאת זכרון בספר ושים באזני יהושע כי מחה אמה את זכר עמלק מתחת השמים" (שמות יז, יד).

29 ישראל דודזון, שמחה אסף ויששכר יואל (מהדירים), סדור רב סעדיה גאון: כתאב גאמא אלצולות ואלתסאביח, ירושלים תש"ל, עמ' רב, שורות 245-247.

30 סדור רס"ג (לעיל, הערה 29) עמ' קנח, אות י' שורות 19-20. העתקתי גם את ראשית אות כ' להבהרת המבנה.

31 במסגרת זו לא חשובה ההבחנה, אם ציון החג בהלל והודאה הוא המצווה או הדלקת הנרות.

32 ראה הרב יוסף קאפח (מתרגם ומהדיר), ספר המצוות להרמב"ם, ירושלים תשל"א, עמ' ט, הערה 58: "ונר חנוכה נרמז בפרשת 'ביום כלות משה' האמור בתחילת פרשת חנוכה הנשיאים, וכדרש חז"ל בתנחומא וברכה וכפירוש הרמב"ן, וראה גם מנורת המאור פרק קלג". וראה עוד: הרב יהודה ירוחם פישל פערלא, ביאור על ספר המצוות לרס"ג, ירושלים תשע"א, עשין, עשה נט-ס: "וגם מש"כ כאן 'ונר ימי חנוכה עד כלות'. מכון עם מש"כ שם 'וערוך נר חנוכה עד שמינית' דמש"כ עד כלות נראה שרמז למש"כ 'ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן' שהיה שמיני למילואים. ו'עד כלות' כמו עד יום השמיני. וגם נקט לשון 'כלות' לרמז למאי דתנן (בפרק בתרא דמגילה ל ע"ב), 'בחנוכה קורין בנשיאים' כן נראה לי בכוונתו. ואינו נראה לפרש דבריו ע"פ מה שאמרו (בפ"ב דשבת) 'מצותה משתשקע החמה עד שתכלה רגל מן השוק'. דמלשון הגאון משמע יותר ד'עד כלות' קאי על ימי חנוכה דסליק מיני'. דהיינו ליתן שיעור למספר הימים. ואין להאריך בזה".

33 הציטוט ממאמרו של הרב חיים סבתו (לעיל, הערה 28), עמ' 760.

וכאשר ינחיל ה' ניצחון לבני לוי על הקמים עליהם שיכבדו את אותו זמן, כפי שאמר: "ברך ה' חילו ופעל ידיו תרצה מחץ מתנים קמיו ומשנאיו מן יקומון" (דברים לג, יא), ולא מצאנו שהם נלחמו אלא ביוונים.

אכן, חנוכה ופורים לא הוזכרו מפורשות בתורה שבכתב, אולם, אומר רס"ג, ההלכה אינה נקבעת לפי הבנתנו את פשט הכתובים, אלא לפי הפרשנות שנמסרה מסיני למשה, ודרך הנביאים לחז"ל. רס"ג עומד על עיקרון זה בהקדמתו לספר המצוות:³⁵

וביארתי בכל מצווה... את שיעורה וטיבה כנדרש. ואין דרך לעמוד על כך, במיוחד במצוות השמעיות, אלא ממסורות הנביאים.

אמור מעתה, משנמסר בתורה שבעל-פה שהכתוב בספר שמות: "כתב זאת זכרון בספר" (יז, יד), מוסב על פורים - הרי שיש לכלול את מצוות פורים בתרי"ג המצוות. הוא הדין בחנוכה, משנמסר שהכתוב בברכת משה רבינו ללוי מכוון לחנוכה, הרי שיש להוסיף את חנוכה למניין המצוות. בגמרא (מגילה ז ע"א) מופיע דיון שהתנהל בין החכמים לאסתר:

שלחה להם אסתר לחכמים: כתבוני לדורות. שלחו לה: "הלא כתבתי לך שְׁלִישִׁים" (משלי כב, כ), שלשים ולא רבעים (בשלשה מקומות יש לנו להזכיר מלחמת עמלק וכו', רש"י), וזהו שאמר שלמה, בדבר ששילשתו אי אתה רשאי לרבעו. עד שמצאו לו מקרא כתוב בתורה: "כתב זאת זכרון בספר" (שמות יז, יד), 'כתב זאת' - מה שכתוב כאן ובמשנה תורה, 'זכרון' - מה שכתוב בנביאים, 'בספר' - מה שכתוב במגילה.

הרי לנו שלפי המסורת מתייחס הכתוב "כתב זאת זכרון בספר" לנס פורים, ועל כן הוא כלול למעשה במצוות התורה, לפי פרשנות זו. הוא הדין בחנוכה, הכתוב "מחץ מתנים" מתייחס לחנוכה, לפי מסורת תורה שבעל-פה, וממילא הוא מתרי"ג מצוות.³⁶

רס"ג מסתמך, אפוא, על מסורת חז"ל בבואו לעגן את חנוכה בתורה, כנראה על המסורת המובאת במדרש בראשית רבה, לעיל. אין הוא מצטט את המדרש, ואדרבה, בהקדמתו למגילת אנטיוכוס הוא מבאר את הכתוב בדרך הפשט. אולם מסתבר שמה שנראה כפרשנות יוצרת של רס"ג בהקדמתו למגילת אנטיוכוס, הוא למעשה ביסוס המסורת בפשט הכתוב. ההקדמה שנועדה למלחמה בקראים לא הייתה יכולה להסתמך

34 במאמר הנ"ל תורגמה המילה צ'מן שבמקור הערבי: 'והבטיחה'. תרגום זה נכון מילולית אך קשה להולמו בהקשר זה, ולכן תרגמתי כאן 'וכללה'. משמעות נוספת למילה זו היא 'וחייבה', אולם קשה להניח שרס"ג ידגיש באופן מפורש בספר המצוות שלו שאלו מצוות דרבנן. אם יעשה כן, תהיה טענתו של הרמב"ם בשורש הראשון של ספר המצוות (יובא להלן) קשה שבעתיים.

35 המקור הערבי פורסם על ידי A. Scheiber, *Geniza Studies*, New York 1981, p. 99.

36 המסורת, לפי הסבר זה, מורה על מצווה גם במקום שלשון הכתוב מנוסחת כבירה נבואית ולא כציווי. בדרך דומה נלמד איסור יין נסך מהכתוב (דברים לב, לח): "ישתו יין נסיכם". ראה: עבודה זרה כט ע"ב, ספר המצוות לרמב"ם, לא-תעשה קצד.

על המסורת, שהרי הקראים לא הודו בה. בספר המצוות הסתמך רס"ג על מסורת חכמים,³⁷ שלפי שיטתו הכלילה³⁸ את מצוות פורים וחנוכה בתרי"ג.³⁹

"התבונן והתפלא", ביקורת הרמב"ם על גישת רס"ג

בעוד שבשדה הפרשני נסובה מלחמתו של רס"ג בעניין חנוכה נגד הקראים, הרי שבשדה הפסיקה נמצא הוא מותקף דווקא מתוך העולם הרבני, ועוד על ידי אחד מיוחד, הרמב"ם. בכלל הראשון של ספר המצוות, יצא הרמב"ם כנגד כמה חכמים ובהם רס"ג:⁴⁰

הכלל הראשון, שאין למנות בסכום הזה את המצוות שהן מדרבנן. דע שהענין הזה לא היה צריך להעיר עליו מחמת פשטותו, שהרי כיון שלשון התלמוד "שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו לו למשה בסיני" (מכות כג ע"ב), היאך נאמר בדבר שהוא מדרבנן שהוא מכלל המנין? ! אבל הערוננו על כך כיון שכבר טעו בו ומנו נר חנוכה ומקרא מגלה בכלל מצוות עשה... והתבונן והתפלא על מי ששומע לשונם "נאמרו לו למשה בסיני"... ומונה נר חנוכה שקבעו אותו חכמים בבית שני וכן מקרא מגלה.

37 בספר המצוות אכן התבסס רס"ג על המסורת, אך בסוף דבריו רמז לכך שהמסורת מעוגנת בפשט, ולכן סיים את דבריו: "ולא מצאנו" וכו'.

38 כך כתב רס"ג 'וכללה המסורת' (ראה לעיל, הערה 34), אך יש להסתפק בכוונת דבריו. אפשר שכוונתו, שהתורה שבעלפה גילתה לנו שיש לכלול את המצוות בכלל תרי"ג, ואפשר שכוונתו להכליל את חנוכה ואת פורים במצוות של שמחת החג. חזיון לסברה זו נמצא בכך שחנוכה ופורים באו בצמוד למצוות שמחת החג בחיבור ובפיוט. והשווה לדבריו בעניין החזורים מערכי המלחמה (פורסם אצל מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ בספרו, יד פשוטה, שופטים, ג, עמ' שס):

אסר עליהם שיצאו עימם למלחמה מי שנשא אישה באותה שנה כפי שאמר: 'כי יקח איש אשה חדשה' (דברים כד, ה), וכללה התורה שבע"פ (במקור: וצ'מנת אלתארא) את הכרם אשר פירותיו הבשילו והבית ששכן בו רק הוא.

זהו על פי דרשת הכתוב במשנת סוטה (ח, ד): "ואלו שאין זזין ממקומן: בנה בית וחנכו, נטע כרם וחללו, הנושא את ארוסתו, הכונס את יבמתו. שנאמר: 'עָקִי יְהִיָּה לְבֵיתוֹ שָׁנָה אֶחָת' (דברים כד, ה), 'לְבֵיתוֹ - זה ביתו, 'יְהִיָּה - זה כרמו, 'וְשָׂמַח אֶת אִשְׁתּוֹ' - זו אשתו, 'אֲשֶׁר לָקַח' - להביא את יבמתו. אינן מספקין מים ומזון ואינן מתקנין את הדרכים". והשווה לדברי הרמב"ם (מלכים ומלחמות ז, י): "ואלו שאין יוצאין לעורכי המלחמה כל עיקר, ואין מטריחין אותם לשום דבר בעולם: הבונה בית וחנכו, והנושא ארוסתו או שייבם, ומי שחלל כרמו, אין יוצאין עד תום שנה, שנאמר: 'עָקִי יְהִיָּה לְבֵיתוֹ שָׁנָה אֶחָת וְשָׂמַח אֶת אִשְׁתּוֹ אֲשֶׁר לָקַח', מפי הקבלה למדו שיהיה נקי שנה בין לבית שקנה, בין לאשה שנשא, בין לכרם שהתחיל לאכול פריו". יש לזכור, שלדעת רס"ג יש למנות אף מצוות שמחולקות לימים שונים. ראה מה שכתב הרב חיים סבתו (לעיל, הערה 28), עמ' 758-759. לשימושו של הרמב"ם בהיגד "בכלל מצוות זו", ראה מה שכתב מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ בספרו, יד פשוטה, ספר המדע, ב, מעלה אדומים תש"ן, עמ' תת-תתי.

39 הסובר שמלחמה בקראים הביאה את רס"ג להכליל את חנוכה, יצטרך להסביר מדוע הכליל גם את פורים, שהרי בזה הודו הקראים. זאת ועוד, בה"ג מנה אף הוא את חנוכה, ואף שנקט בשיטה שונה מרס"ג במניינו, קשה לומר שהמלחמה בקראים הנחתה אותו.

40 ספר המצוות לרמב"ם (לעיל, הערה 32), השורש הראשון, עמ' ט.

הרמב"ם כותב דבר שנראה על פניו פשוט, אין להפיל את הגדרים שבין מצוות התורה ומצוות חכמים. ואכן, במשנה תורה הדגיש הרמב"ם שחג החנוכה הוא מתקנת חכמים: "ומפני זה התקינו חכמים שבאותו הדור שיהיו שמונת הימים האלו שתחלתן מליל חמשה ועשרים בכסלו ימי שמחה והלל" (הלכות מגילה וחנוכה ג, ג). בספר המצוות הוא יוצא בעיקר נגד שיטתו של בעל הלכות גדולות, כפי שעולה מהדוגמאות אשר מנה, אולם ניכר שהוא מתנגד גם לשיטת רס"ג. נראה שהוא מצטט מתוך ספר המצוות של רס"ג כאשר הוא מפרט את טענותיו נגד בעל שיטה זו:⁴¹

ואיני סבור שידמה מי שהוא או שיעלה על לבו שנאמר למשה בסיני שיצוה אותנו שאם⁴² בסוף מלכותנו יארע לנו עם היונים כך וכך שנתחייב להדליק נר חנוכה.

הרב חיים סבתו שההדיר את ספר המצוות לרס"ג התלבט בשאלה, אם הרמב"ם ראה חיבור זה, שהרי כתב שאינו סבור שמישהו יעלה על לבו דברים שכתב רס"ג מפורשות.⁴³ עם זאת, ציין הרב סבתו, שיש ראיות ברורות ממקורות אחרים שלפיהם הרמב"ם הכיר את ספר המצוות לרס"ג. נראה לומר, שהדמיון בין נוסח רס"ג בספר המצוות שלו לבין דברי החולק, שאליו מתייחס הרמב"ם, מביא למסקנה שהרמב"ם הכיר את דברי רס"ג. הכיר, וחלק עליו דרך כבוד. במקום לצאת מפורשות נגד אחד מגדולי הגאונים, העדיף הרמב"ם להצניע את שמו ולכתוב באופן סתמי שלא ייתכן שמישהו יעלה דעה זו.⁴⁴

לעצם העניין, ראוי להבין נגד מה יצא הרמב"ם, ומסתבר שהוא נחלק בעניין זה בשני עקרונות. האחד הוא מעמדם של דרשות חז"ל, והשני הוא תיחום הזמן של המצוות הנכללות בתרי"ג. רס"ג סבר, שחז"ל החזיקו במסורת התורה שבעל-פה הלכות אשר מצאו להן רמז בכתוב, בדרכים שהתורה נדרשת בהן:⁴⁵

והרי התברר ממה שאמרנו כאן, שחז"ל לא רשמו את י"ג המידות האלה מפני שמהן למדו [את ההלכות], אלא מפני שמצאו שההלכות שבידיהם [מן הקבלה] מתאימות לי"ג מידות אלה. אבל יסוד ההלכות אינו במידות.

41 ספר המצוות לרמב"ם, שם, שם.

42 כך בתרגומו של הרב קאפח אך נראה שעדיף לתרגם 'שכאשר'. במקור הערבי מופיעה 'אדא' שעולה לשני המובנים, אך המשפט מובן יותר בתרגום המוצע כאן. הרי מדובר בנבואה הכתובה בתורה, נבואה היא ודאית, ובפרט נבואה לטובה על ניצחון הקמים עלינו. אם לא כן, יקשה עלינו להבין את ההיגיון בשיטה זו - כיצד מאורע עתידי שספק יארע ספק לא יארע יהיה מצווה מדאורייתא. סביר להניח, שהרמב"ם לא תלה בחולקים עליו סברות קלושות, ולא היה טורח לצאת כנגדם.

43 לעיל, הערה 28, עמ' 757-763.

44 שם לב, שאף הרמב"ם בדבריו (לעיל, הערה 23) לעניין קידוש החודש לא הזכיר את שמו של רס"ג.

45 משה צוקר, "קטעים מכתאב תחציל אלשראיע אלסמעיה לרס"ג", תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 378.

הרמב"ם מקבל כמובן את העיקרון שחז"ל מחזיקים מסורות בעל-פה מסיני, אף שנדמה כאילו עומדת לפנינו דרשה יוצרת המחדשת דינים. אך חֲלוֹק הוא לגבי היקף התופעה ויישומה לגבי מניין המצוות, כפי שכתב בכלל השני:⁴⁶

כל מה שלא תמצאו מפורש בתורה ותמצא שהתלמוד למד אותו באחת משלש עשרה מידות, אם פרושו הם בעצמם ואמרו שזה גוף תורה או שזה מדאוריתא, הרי זה ראוי למנותו, שהרי מעתיקי תורה שבעל פה אמרו שהוא מדאוריתא. ואם לא בארו זאת ולא אמרו בפרוש, הרי זה מדרבנן, כיון שאין פסוק המורה עליו.

רס"ג והרמב"ם תמימי דעים בגישה למסורת חכמים במנין המצוות, ושניהם סוברים שיש לקבל בכלל תרי"ג מצוות התורה גם את מה שנכלל על פי המסורת. אלא שלדעת רס"ג, יש למנות את חנוכה (ופורים) בכלל תרי"ג על פי מסורת חז"ל, שלכך כיוונה התורה, כפי שמסרו חכמים. ולדעת הרמב"ם, אין למנותה אלא אם ביארו לנו חכמים במפורש שזוהי מסורת ולא דרשה.⁴⁷

העיקרון השני הנתון במחלוקת, הוא תיחום הזמן של מצוות התרי"ג. לדעת רס"ג לא נתגלו כל המצוות בסיני. התורה ניתנה בנקודת זמן מסוימת בהיסטוריה, לאחר שחלק ניכר מהאירועים המכוננים את עם ישראל, כבר אירע - אך לא כל האירועים. עם זאת, התורה הכילה נבואות ובהן מצוות המתייחסות לאירועים עתידיים. כך, למשל, כתב רס"ג בנוגע למצווה אחרת:⁴⁸

וכן ראוי שנאמין - מפני שכתוב: "לא תספו על הַדְּבָר" (דברים ד, ה), שהיום השני [של יום טוב] היה מקובל אצלם מימי משה עה"ש בדרך תנאי, שכשהיה בגולה יעשו שני ימים, אבל בפועל לא נתפרסם הדבר אלא בזמן הצורך.

בדרך זו נכללו גם מצוות פורים וחנוכה, ואף שלא היו בזמן מתן תורה, הרי ניתנו בנבואה והתגלה הדבר בזמנם. לעומת זאת, הרמב"ם סובר, שכל שניתן לאחר מתן תורה, אינו נכלל בתרי"ג⁴⁹ והריהו מדברי חכמים.⁵⁰

46 ספר המצוות לרמב"ם (לעיל, הערה 32), עמ' יג.

47 אפשר שרס"ג סבר, שזהו פשטו של מקרא לאור הסברו שהובא בחלק הראשון של מאמר זה. אם כך, אין צורך באמירה מפורשת של חז"ל.

48 כתאב תחציל (לעיל, הערה 45), עמ' 403. וראה שם הערות המהדיר, הערה א64.

49 הצד השני של גישה זו הוא, שיש למנות בתרי"ג גם מצוות שאינן לדורות, וכך מנה רס"ג (ובנה"ג) מצוות שאינן לדורות. כנגד גישה זו כתב הרמב"ם (ספר המצוות, שורש ג): "השרש השלישי, שאין ראוי למנות מצוות שאינן נהגות לדורות" וכו'.

50 אולי משום כך יצא הרמב"ם בספר המצוות (לעיל, הערה 32) להסביר את רס"ג בשורש השני: "ואשר נראה לי, כי מה שהכשילם בזה הוא שאנו מברכים על דברים אלו אשר קדשנו במצוותיו וצונו על מקרא מגילה... ושאל התלמוד (שבת כג ע"ב) 'היכן ציונו?', ואמרו 'מלא תסור'". כלומר, כל מה שנקבע לאחר

סיכום

את ההקדמה למגילת אנטיוכוס כתב רס"ג כחלק ממאבקו בקראים וכדי לחזק את מעמדו של חג החנוכה בעם ישראל. הקראים, שכפרו במסורת חז"ל ובסמכותם, לא הכירו בחנוכה כחג לגיטימי מחגי ישראל - שהרי לא הוזכר בתנ"ך. ומהקדמתו של רס"ג משתמע, שאף יהודים רבניים, אשר חגגו את החג, לא ידעו את מקורותיו. בהקדמה הצביע רס"ג על שורש לחנוכה מן התורה ומן הנביאים כדי להכחיש את טענת הקראים. במאמר זה עיינו בהוכחת רס"ג מן התורה, אשר פירש את הכתוב בברכת משה לשבט לוי כנבואה על מרד החשמונאים, בעוד שהקראים מנגד פירשו את הכתוב כמתייחס לאירועים היסטוריים אחרים. ואף ששני הפירושים מצויים כבר במקורות חז"ל, בחר כל צד להציג את הפירוש המתאים לעמדתו. רס"ג אף מנה את חג החנוכה בכלל תרי"ג מצוות עשה, ככל הנראה, משום שסבר שפירושו מתאים לפשוטו של מקרא, וכי יש למנות גם מצוות שנקבעו על אירועים שאירעו לאחר מתן תורה, ואשר רמוזים בתורה.

חלק ג

נוסח אחר של הקדמת רס"ג למגילת אנטיוכוס – מקור ותרגום

שני נוסחים של ההקדמה שרדו בגניזות קהיר, האחד תועתק ותורגם לאנגלית בידי אטלס ופרלמן, ואחר כך לעברית על ידי הרב קאפח, שהסתמך על תעתיק זה. הנוסח השני תועתק ותורגם לאנגלית על ידי הופקינס, ולהלן מובא לראשונה תרגומו לעברית (כמפורט בהערה 1) בתוספת הערות. הנוסח שרד רק בחלקו והוא קטוע בראשו ובסופו. הפסוקים בתרגום מופיעים כנוסח המסורה (שם הוי"ה מוצג: ה').

תרגום

המקור הערבי

ענה כי ברכו א-ים ובנ[י] הימן קאל פיהם כל אלה בנים להימן ח[ז] המלך
אודותיו: "כי ברכו אֱלֹהִים",¹ ובבני הימן אמר: "כֹּל אֱלֹהִים בָּנִים לְהִימָן חֲזָה הַמֶּלֶךְ".²

ושרח קולה ופעל יד[יו] תרצה יריד בה ואלקדס כקולה וארצ[ה] בו ואכבדה אמר י' ואיצא אלקראבין כ'ק' ורציתי אתכם נאם י' א-ים ואיצא אל(ל)צלואת [כ'ק'ק' רוצה י' את יראיו

ופירוש מה שאמר "ופעל ידיו תרצה"³ כוונתו לבית המקדש, כמו שאמר: "וְאַרְצָהּ בּוֹ וְאַכְבְּדָהּ אָמַר ה'".⁴ וכמו כן הקרבנות כמו שאמר: "וְרָצָאתִי אֶתְכֶם נָאִם אֲדֹנָי ה'",⁵ וכמו כן התפילות, כמו שאמר: "רוצה ה' אֵת יְרֵאָיו".⁶

- 1 דברי הימים א' כו, ה. 2 דברי הימים א' כה, ה.
3 דברים לג, יא. 4 חגי א, ח. 5 יחזקאל מז, כז.
6 תהלים קמז, יא.

הערות וביאורים

אודותיו וכו': רס"ג מבאר את הכתוב "ברך ה' חילו" כברכה על ריבוי זרע אנשים. והשווה למדרש שמואל (בובר) ב, ה: "אמר רבי יהושע בן לוי: אמר לה הקדוש ברוך הוא: חנה, את רבית בחיילותי, ואני ארבה בחיילותיך, [דכתיב:] 'כל אלה בנים להימן חזה המלך' (בדבר) [בדבר] האלהים להרים קרן ויתן האלהים להימן בנים ארבעה עשר ובנות שלוש' (דברי הימים א' כה, ה). וראה עוד ברכות (סג ע"ב): "מאי היא ברכה שברכו? - אמר רב יהודה בר זבידא: זו חמות ושמונה כלותיה שילדו ששה בכרס אחד, שנאמר: 'פעלתי השמיני' וכתוב: 'כי ברכו אלהים'", וכו'.

כי ברכו: זהו ציטוט חלקי של הפסוק: "עמאל הששי יששכר השביעי, פִּעֲלֹתִי הַשְּׁמִינִי: כי ברכו, אלהים" (דברי הימים א' כו, ה).

כל אלה: ציטוט חלקי של הפסוק: "כל אלה בנים לְהִימָן, חֲזָה הַמֶּלֶךְ בדברי האלהים להרים קרן. ויתן האלהים להימן, בנים ארבעה עשר ובנות שלוש" (דברי הימים א' כה, ה). וראה עוד במדבר רבה (וילנא) יח, ח: "וקרח שפקח היה מה ראה לשטות הזה? אלא עינו הטעתו. ראה... עשרים וארבעה משמרות עומדות מבני בניו שכולם מתנבאים ברוח הקודש, 'כל אלה בנים להימן' וכו'. אפשר שרס"ג מביא פסוק זה גם כדי להדגיש את ההמשכיות של קורח, בניגוד ליוונים. ראה להלן בפירוש על הכתוב "מן יקומון".

ופעל ידיו תרצה: רס"ג מפרש את רצון ה' במעשיהם של בני לוי כמוסב על בית המקדש, הקרבנות והתפילות, שבאלה מצאנו בכתובים לשון רצייה של ה'.

לבית המקדש: במקור הערבי 'אלקדס', ותרגמתי לפי ההקשר. המשמעות הרגילה היא 'ירושלים' או 'הקודש'.

וארצה בו וכו': רס"ג מסתמך על הכתוב: "עלו ההר וְהִבְאֵתֶם עֵץ וְכֶנֶף הַבַּיִת וְאַרְצָהּ בּוֹ וְאַכְבְּדָהּ אָמַר ה'", העוסק בבניית בית המקדש, והכתוב מעיד שבו ה' רוצה.

ורצאתי אתכם וכו': רס"ג רומז לפסוק המלא, העוסק בקרבנות ורצון ה' בהם: "וְיִכְלֹוּ אֶת הַיָּמִים וְהָיָה בַיּוֹם הַשְּׁמִינִי וְהִלָּאָה יַעֲשׂוּ הַכֹּהֲנִים עַל הַמִּזְבֵּחַ אֶת עֹלֹתֵיכֶם וְאֶת שְׁלֵמֵיכֶם וְרָצָאתִי אֶתְכֶם נָאִם אֲדֹנָי ה'".

רוצה ה': גם כאן רומז רס"ג לכתוב המלא: "רוצה ה' את יראיו את המיחלים לחסדו. שבחי ירושלם את ה' הללי אלהיך ציון" (פס' יא-יב).

המקור הערבי

תרגום

ושרח מחץ מת קמ' [ה]ו אלאשיא[ע] ו[אלאעדא אלדי [ח]ארבו בני לוי

[פכא]ן אדא תצפחנא גמיע אלאכבאר [ל]ם נגד פיהם עדו חארב בני לוי אלא [א]ליונאניה

פעלמנא אן אלרסול אליהם אשאר כאצה וכמא יחקק דלך קולה מתנים ק[מ'] ולם יקול מחץ ראס קמיו נט'יר מן מחצתה ראש מבית רשע ואיצא [מ]חץ ראש על ארץ רבה ודלך אן אלמשאר אליהם הם אליונאניה לאנה [אלמל]ן אלתאלת

וקד מתל הדא אלמלך בהדא [אלע]צ'ו אעני אלמתן ודלך אן אלדול אלד' חין מתלת בשכץ אלאנסאן געלת בבל הדא אלראס כ'ק' הוא צלמא ראשיה די דהב טב ומדיי באזי אלצדר כ'ק' חדוהי ודרעוהי די כסף ויון מקאבל' אלבטן ואלאפכאד כ'ק' מעוהי וירכתיה די נחש ואלרום ואלערב באלסאקין ואלקדמין כ'ק' שקוהי די פרזל רגלוהי מנהן די פרזל ומנהן די חסף פלמא כאן אלקוי מן הדא אלקסם אלתאלת הו אלמתן נסב אלנבי אליהא אד הו אלמעטמד עליהא

ולקו' ומשנאיו מן יקומון דלנא עלי אן (וקעת)² וקעת אלאעדא אלדין ינצרון אלכהנים עליהם לא יכון להם מעהם בעדהא דולה כ'ק' פי כתאבהם מעדנא דנא לא הוה שום למלכות יון

ואשר למה שאמר: "ומשנאיו מן יקומון", זה מוכיח לנו שלאויבים לא תהיה עוד מלכות, לאחר שה' ינחיל ניצחון לכהנים עליהם, כמו שאמר בספר שלהם:¹⁷ "מעדנא דנא לא הוה שום למלכות יון".

7 דברים לג, יא. 8 חבקוק ג, יג. 9 תהלים קי, ו. 10 דניאל ב, לב. 11 שם. 12 שם. 13 כתיב: מנהון. 14 כתיב: מנהון. 15 שם, לג. 16 דברים לג, יא. 17 מגילת בני חשמונאי, מהדורת הרב קאפח, פסוק סו.

1 עמ' ב בכתב היד. 2 הסופר כתב תחילה מילה אחרת, ניסה לתקן על גבה ולבסוף סימן למחיקה וכתב מחדש.

הערות וביאורים

הסיעות: על פניו נראה שרומז לקורח ועדתו, כפי שמפורש בספרי (והפרשנים הקראים), אך קשה מפני שרס"ג מבקש להוכיח להלן שאין הכוונה לקורח.

והמאמר השני מארבעת המאמרים הוא מאמרו של יואל, כשהוא גוער באנשי צור, צידון ואזורי החוף, מפני שסייעו ליוונים נגד ישראל, כמו שאמר: "וגם מה אתם לי צר וצידון וכל גלילות פלשת הגמול אתם משלמים עלי ואם גמלים אתם עלי קל מהרה אשיב גמולכם בראשכם. אשר כספי וזהבי לקחתם ומחמדי הטבים הבאתם להיכליכם. ובני יהודה ובני ירושלים מכרתם לבני היונים למען הרחיקם מעל גבולם".¹⁸ אמר להם: אתם מסרתם את בני יהודה ובני ירושלים ליוונים. ולא היה אירוע זה אלא בסיפור בני חשמונאי, כמו שאמר בספר שלהם שהמלכים...

ואלתאני מן ד' אקואל קול יואל והו יובך אהל צור וצידא ואלסוחאל כמא אעאנו אליונאניה עלי ישראל כ'ק' וגם מה אתם לי צור וצידון וכל גלילות פלשת הגמול אתם משלמים עלי ואם גומלים אתם עלי קל מהרה אשיב גמולכם ברא' אשר כספי וזהבי לקחתם ומחמדי הטובים הבאתם להיכלכם ובני יהודה ובני ירושלים מכרתם לבני היונים למען הרחיקם מעל גבולם קאל להם אנתם אסלמתם בני יהודה ובני ירושלים אלי אליונאניה ואין כאן הדא אלכבר אלא פי קצה בני חשמונאיי כ'ק' פי כתאבהם אן אלמלוך